

ANTON ŠTRUKELJ

Maksim Spoznavalec – prihodnji cerkveni učitelj

Sveti Maksim (580–662) je eden velikih vzhodnih cerkvenih očetov. Vzdevek »Confessor« (Spoznavalec) kaže na njegovo vero in njegovo pričevanje za Kristusa, Božjega Sina in Odrešenika sveta. Maksim je bil rojen ok. 580 v Palestini. Že kot fant je stopil v samostan in kot menih preučeval Sveto pismo, zlasti ob Origenovih spisih. Nato je nekaj časa živel blizu Carigrada, a se je pred vdorom poganskih ljudstev umaknil v severno Afriko in pozneje prišel v Rim. Odločno je posegel v veliko teološko sporno vprašanje svojega časa. Šlo je za versko vprašanje: Ali je bil Jezus pravi človek? Kako naj razumemo, da sta človek in Bog eno? Da bi si mogli predstavljati to edinost, je bilo rečeno: Kristus ni imel človeške volje. Božja volja je nadomestila človeško voljo. Toda v njem se ne bi mogla zgoditi vsa drama človeškosti, če ne bi imel pristne človeške volje. Kajti človek brez volje je okrnjen in sploh ni pravi človek. Maksim je jasno povedal, da tako ni mogoče razložiti edinosti. Kristus je bil pravi človek in zato je imel tudi pravo človeško voljo. Človek ne sme biti okrnjen, da bi bil pobožen in da bi se zedinil z Bogom, ampak mora biti povsem cel, povsem človek, šele tako se more zediniti z Bogom.

Kristus je imel božjo in človeško voljo. In to je Maksim prikazal ob drami na Oljski gori: »Ne moja, ampak tvoja volja se zgodi!« Tu je ključno vprašanje našega življenja in odrešenja! Človek ne postane popoln z upiranjem Bogu, ampak s svobodno privolitvijo Bogu, s sprejetjem Božje volje. Šele tako postane zares človek. Kristus je šel po tej poti pred nami. Ne v amputaciji človeškosti,

ampak v odprtosti, v privolitvi Bogu. Tako je Kristus zgled za naše bivanje. Hkrati nam kaže notranjo edinstvo vsega Božjega stvarstva, ki naj kot celota s človekovo privolitvijo postane veličastvo Boga, »kozmična liturgija«, kakor je Hans Urs von Balthasar naslovil svojo obsežno knjigo o tem velikem učenjaku in pričevalcu vere. V središču te slovesne »liturgije« je vedno Jezus Kristus, edini Odrešenik sveta in človeka.

Maksim Spoznavalec je živel v težkem času, ker je cesarska politika silila k izravnavi v teologiji in ni hotela priznavati težje umljivih resnic. Maksim je imel težave že v Afriki, ko je branil takšno pojmovanje človeka in Boga. Ko je bil poklican v Rim, se je leta 649 udeležil lateranskega koncila, ki ga je sklical papež Martin I. v obrambo obeh volj v Kristusu – in sicer proti cesarjevemu odloku, ki je prepovedal razpravljanje o tem vprašanju. Papež Martin je moral drago plačati svoj pogum: kljub slabemu zdravju je bil zaprt, poslan v Carigrad in obsojen na smrt. Dosegel je, da so kazen spremenili v dosmrtno izgnanstvo na Krimu, in tam je 16. septembra 655 umrl, po dveh letih poniževanj in trpinčenj.

Nekoliko pozneje, leta 662 je bil na vrsti Maksim, ki se je prav tako uprl cesarju in neustrašeno ponavljal: »Nemogoče je trditi, da je v Kristusu samo ena volja!« (prim. PG 91,268–269). Maksim je bil politično nezaželen s tem, kar je učil in zagovarjal. Skupaj z dvema učencema je bil na zaslišanju obdolžen herezije in obsojen na grozno pohabljenje: po bičanju so mu odsekali desno roko in izrezali jezik v korenini, ker je z roko in jezikom izpovedoval in branil svojo vero. Vedoč, da je združen s svojim Gospodom, je mogel pri dvainosemdesetih letih sprejeti nase to trpljenje; izmučeni menih je 13. avgusta 662 umrl v samici v izgnanstvu na vzhodnem bregu Črnega morja. Sveti Maksim Spoznavalec nam kaže pogum za resnico, pogum, da se upiramo tudi političnemu pritisku, kadar gre za resnico, vero in pravico. Samo kjer je takšen pogum, je svet v redu.

Mišljenje sv. Maksima ni samo teološko, spekulativno, ampak ima vedno pred seboj dejansko resničnost sveta in njegovega

odrešenja. V okolju, kjer je moral sv. Maksim trpeti, se ni mogel umikati v teoretično-filozofske trditve. Moral je iskati smisel življenja in se spraševati: Kdo sem, kaj je svet? Bog je človeku, ustvarjenemu po svoji podobi in sličnosti, zaupal poslanstvo, da zedinja kozmos. Kakor je Kristus v sebi zedinil človeško in božje, tako je Stvarnik v človeku zedinil svet, kozmos. Maksimovo življenje in mišljenje je mogočno osvetljeno z izrednim pogumom za pričevanje o celoviti, neokrnjeni Kristusovi resničnosti, brez okrnitve ali popuščanja. Tako se pokaže človekova veličina. Poklicani smo, da bi živeli zedinjeni z Bogom, da bi bili zedinjeni tudi s seboj in s svetom ter ga pravilno oblikovali. Celovita privolitev Kristusu nam jasno kaže, kako naj vsem drugim vrednotam dajemo njihovo mesto.

Papež Benedikt XVI. sklene katehezo o sv. Maksimu, 25. junija 2008, z besedami: »Mislimo na vrednote, ki jih danes po pravici branijo: strpnost, svoboda in dialog. Toda strpnost, ki ne bi več znala razlikovati med dobrim in zlim, bi bila kaotična in bi uničila sama sebe. Prav tako bi svoboda, ki ne bi spoštovala svobode drugih in ne bi našla skupnega merila vsake naše svobode, postala anarhija in bi uničila avtoriteto. Dialog, ki ne ve več, o čem govorimo drug z drugim, postane prazno govorjenje. Vse te vrednote so velike in temeljne, a morejo ostati prave vrednote samo tedaj, če imajo temeljno izhodišče, ki jih združuje in jim podeljuje resnično pristnost. To temeljno izhodišče je sinteza med Bogom in svetom, je Kristusova oseba, v kateri spoznamo resnico o nas samih in se naučimo, na katero mesto je treba postaviti druge vrednote, da odkrijemo njihov resnični pomen. Jezus Kristus je temeljno izhodišče, ki podeljuje luč vsem drugim vrednotam. To je tudi cilj pričevanja tega velikega spoznavalca. In tako nam končno Kristus pokaže, da mora kozmos postati liturgija, hvalnica Bogu, in da je češčenje začetek prave preobrazbe, prave prenove sveta. Zato bi rad sklenil s temeljnim stavkom iz del sv. Maksima: 'Častimo enega samega Sina, skupaj z Očetom in Svetim Duhom, kakor pred vsemi časi, tako tudi zdaj in vselej in na vse čase. Amen!' (PG 91,269).«¹

Maksim – teolog sinteze

Sv. Maksim Spoznavalec je teolog sinteze: povezuje Rim in Bizanc, azijsko in zahodno teologijo, antiko (ki jo sklene) in srednji vek (ki ga odločilno soutemelji); povezuje zvestobo Cerkvi do mučeništva in najbolj smelo raziskovalno svobodo, ko ponovno izkoplje velike zaklade krščanskega izročila, ki so jih takrat zasule cesarske in cerkvene cenzure.

Hans Urs von Balthasar je že leta 1941 v založbi Herder izdal obsežno knjigo »Kosmische Liturgie. Das Weltbild Maximus' des Bekennerns«.² S svojo raziskavo je oral ledino na skoraj povsem neraziskanem področju. Sledila so nekatera dela. Zato je po dvajsetih letih (1961) objavil svojo knjigo v drugi, povsem predelani nakladi. O Maksimu je napisal tudi precej razprav. Ob 1300. obletnici Maksimove smrti (1962) je objavil članek »Mittler zwischen Ost und West« (Srednik med Vzhodom in Zahodom). Takole začenja: »S svetilko iščemo vzornike, a neradi jih iščemo v daljni preteklosti. Tukaj je vzor, ki ima neverjetno sedanjost. Duhovni povezovalc svetov, ki je opravil najtišje delo, medtem ko so ga valovi Perzijcev, nato pa še bolj grozeči valovi islama odganjali vedno dlje; cerkveni in politični integralizem ga je zaprl, zasliševal, skušal zapeljati, ga zavrnil, izgnal, dokler ni umrl na južnem vznožju poznejše svete Rusije.

Maksim je nedvomno veliko bral, a svojo duhovno hišo je postavil na nekaj dobro izbranih stebrov. Ti so mu omogočali, da je prek vseh spektakularnih vislic in slamnatih lutk ponovno dosegel pravi lik živega izročila. Maksimova genialnost je v tem, da je znal pet ali šest duhovnih svetov, ki so se med seboj navidezno oddaljili, spet odpreti med seboj; iz vsakega je znal pridobiti luč, ki razsvetljuje vse druge in jih postavlja v nove povezave, iz česar nastanejo najbolj nepričakovana zrcaljenja in povezave. Maksim je kontemplativen svetopisemski teolog, aristotelsko izobražen filozof, mistik v velikem novoplatonskem izročilu Gregorja iz Nise in Dionizija Areopagita, vnet preučevalec Besede v Origenovi šoli, strog menih evagrijskega izročila, končno in predvsem cerkveni borec

in mučenec pravoverne kalcedonske kristologije in ene rimsko osredinjene Cerkve.«³

Glavne značilnosti Maksimove teologije

Maksimovo delo kaže izvirno rodovitnost. Spoznavalčev genij je prav v zmožnosti, da spet oživi gradivo, ki ga je prejel od učiteljev – od Areopagita, od Gregorja Nacianškega in – bolj oddaljeno – od Evagrija in Origena. Temu gradivu pa vtisne svojo lastno arhitekturo. V tej veliki miselni zgradbi ugotavlja Balthasar štiri temeljne teme, ki jo nosijo kakor stebri. V nadaljevanju se naslonimo na odlično monografijo o Balthasarju, ki jo je napisal Elio Guerriero.⁴

Krščanski platonizem

Maksima je do dna duše očaral krščanski platonizem Gregorja Nacianškega in Gregorja iz Nise. Njuna mistika se je v polnosti razcvetela v Areopagitovih delih. Zgodovinski in posvečeni kozmos, ki postopno izvira iz nedostopnega božjega središča, se poleže v vedno šibkejših valovanjih vse do meja bitja, ki ga drži skupaj ljubezen do skupnega izvira, in v dejanju proslavljajočega rajanja liturgičnega češčenja okoli božje svetle temine. To je očarljiva vizija sveta, ki jo je Maksim pomagal posredovati zahodu, in sicer v gotovosti svoje pravoverne razlage nekaterih težavnejših in temnejših mest. V Areopagitovem delu se je razgrnil pregled, v katerem je nekdanji cesarski uslužbenec glavnega mesta uzrl silno sočasnost vseh svetovnih kraljestev, njihovih stopenj in prepletenosti v vzvišenosti trajnega miru. Seveda v tem sistemu ni manjkalo kritičnih točk, recimo poenostavljen vzorec izhajanja in vračanja v nedostopno središče, zaradi česar se je Areopagit čutil prisiljenega, da vedno znova poudarja presežnost Boga, ali pa recimo tista nesrečna primerjava, po kateri se božanstvo tako pomeša s človeško naravo kakor kaplja kisa v morju. Prav Maksimu, strogemu branilcu

kalcedonskega izraza *asynchytyos* (nepomešano: prvi prislov, ki ga uporabljajo koncilski očetje, da bi natančno označili razmerje med obema naravama v Kristusu), se je morala takšna trditev zdeti nadvse dvomljiva. Vendar si je, očaran od sijajne vizije, prizadeval, da bi s svojim zanesljivim katoliškim čutom pravoverno razložil kritična in temna mesta. S tem je prispeval k velikemu uspehu Areopagita na latinskem zahodu: »Areopagitovo občutje sveta: bivanje kot liturgično dejanje, kot češčenje, povelečujoče služenje, svet, povzdignjen ples sestavljajo zlat temelj v Spoznavalčevi duhovni podobi sveta.«⁵ Z višave te vizije se more Maksim z občudovanjem ozreti na poslednjo harmonijo kozmosa in hkrati iz tega potegniti nauk realizma in ponižnosti: kratko človekovo življenje in vse njegove dejavnosti so v tej neznanski kozmični igri le drobci.

Branitelj narave

Maksim je mistik, a hkrati metafizik, ki je v obravnavanju aristotelske filozofije dosegel strogost in natančnost mišljenja, kakršni sta Areopagitu manjkali. Z velikim spoštovanem in gotovim razlikovanjem se mu je posrečilo boleče mesto sistema, emanantizem, nadomestiti s krščansko metafiziko. Na mesto neoplatonskega pojmovanja o padcu idej, ki je metalo temno senco na stvarnost sveta, vpelje aristotelski realizem, ki v tvarnem bivanju vsake stvari vidi njeno naravno bivanjsko obliko. Kozmos ni več zgolj začasna resničnost, ki se zahvaljuje Bogu v ritmu sistole in diastole, ampak je dokončna resničnost, nosilna osnova vsega nadnaravnega, pri čemer kozmos ob vsem povišanju ohrani svojo prvotno obliko. V tej svoji odprtosti do sveta »postane Maksim pravi predhodnik Akvinskega in njegove skrbi, da bi ohranil bistvo vsake stvari nedotaknjeno, ali še več, da bi mu priskrbel njegovo neokrnjeno celoto v odprtosti in zedinjenju, ki jo bitje doživlja, da bi ga NA KAJ SE NANAŠA TA GA??? dopolnilo«.⁶ Oba teologa vidita v različnosti ustvarjenih bitij, v njihovi neskončni pisani raznovrstnosti razlog za povelečevanje lepote Boga, kakor tudi v razliki med redom na-

rave in redom milosti vidita razlog za spoštovanje pred neskončno veličastnostjo Boga. V tem pogledu se Maksim ne boji avtoriteti Svetega pisma postaviti ob bok modrost, ki izhaja iz opazovanja narave: »Modrijan stoji sredi stvari sveta kakor v neizčrpni zakladnici znanja. Nobeno bitje ga ne pusti neprizadetega, vsako mu daje duhovno hrano.«⁷

Duhovna askeza

Maksim, bleščeč literat, ki mu je bila odprta ugledna kariera, je prostovoljno postal menih in asket. Filozofsko preudarjanje, opazovanje narave, ki je za modrega tudi vir bogastva in modrosti, sestavljata zdaj odskočno desko k višjemu duhovnemu spoznanju. Že utrjeno asketsko-meniško izročilo je vplivalo na meniha, prav v njegovi želji po sintezi. Po Balthasarju se je Maksim v iskanju čistosti izročila neposredno ukvarjal z viri, z mističnimi deli Origena in deli njegovega doslednega učenca, Evagrija Pontskega. Od tod izhaja skrb, da bi teoretično znanje uporabljal, priučeno pa izkazoval s krepostjo v najglobljem prešinjnanju teorije in dejanja. Askeza je v službi spokojnosti, ki omogoča dejavno očiščevanje in duhovno disciplino, ter je pri izvoru vsakega pravega spoznanja. »Ta potešenost je tudi vstop v nadsvetno skrivnost Boga; edino čisti, poenostavljeni duh doseže presežno edinost; popolnoma izpraznjena duša, ki je postala 'neuka', je kraj, kjer se Neskončni pojavlja in kamor ponovno prihaja.«⁸

Kristološka in cerkvena prenova

Kakor se je pokazalo, je Maksimovo mišljenje doživelo korekturo: vedro gledanje na vesoljstvo se je moralo na temelju vpliva meniško-aleksandrijskega toka umakniti vertikalnemu vzponu. Balthasar govori o krizi, ki je grozila, da resno pretrese kozmično vizijo, podedovano od Aristotela in Dionizija, ter skledico na

tehtnici spet nagnila k aleksandrijskemu spiritualizmu. Maksim je premagal krizo s svojo zavzetostjo proti monofizitski hereziji, ki se je v njegovem času, kakor rečeno, predstavljala v obliki monergizma in monoteletizma. Kalcedon je prinesel velik preobrat v razvoju kristologije. Definicija o navzočnosti dveh narav v Kristusu je dokončno izgnala vsakršno panteistično pojmovanje ter pahnila v krizo gnostični in neoplatonski spiritualizem. Čeprav je neoplatonski spiritualizem Maksima privlačil, je vendar skupaj z najboljšim grškim in krščanskim izročilom razumel, da koncilaska opredelitev ne zagotavlja in brani samo božje narave, ampak tudi človeško v njeni edinosti. Uporabljeni prislov *asynchytos* (nepomešano), ki nakazuje lasten red obeh narav, izraža tudi njuno dopolnitev v njuni različnosti. »Ljubezen, najvišje zedinjenje, se krepi samo v vedno večji samostojnosti ljubečih. Tudi zedinjenje med Bogom in svetom se izkazuje z bližino, v katero pomika oba pola drugega k drugemu, vedno večji različnosti bistveno edinstvenega Boga.«⁹ Enota obeh narav v »hipostazi«, v Kristusovi osebi, je veliko bolj pretanjena kakor vsaka izsanjana enota narave ali dveh narav, pri čemer je ena nad drugo. Iz tega razloga je za Maksima izraz *asynchytos* tako pomemben. Misel o *asynchytos* je najboljše jamstvo za grški ideal jasnosti in reda. Aristotelizem in kalcedonska teologija stopata tu v medsebojno oplajajočo povezavo v obrambo Kristusovega učlovečenja, pa tudi obvarovanja pristne vrednosti narave nasproti neomejenemu supranaturalizmu. Maksim je zdaj dokončno premagal krizo z uporabo sinteze, v kateri uzre počelo celotne resničnosti. »Veliko zaupanje do smisla narave ... je utemeljeno na postavi sinteze. Ta pa ima svoj najvišji primer v Kristusu, ki je mogel brez pomešanja narav zapreti neskončno brezno med Bogom in ustvarjenim bitjem.«¹⁰

Poleg kristološke sinteze so še kozmološka, antropološka in duhovna sinteza, vse do premaganja slehernega protislovja: »Ta navzočnost Boga je mir. Filozofija in teologija sinteze je navsezadnje sinteza sočasnosti večne sproščenosti in miru v nasprotjih sveta in nad njimi, ki se na koncu razpršijo kakor megla na sinjem nebu večnosti.«¹¹

Kozmično-liturgični tok. Knjiga »Kozmična liturgija« o Maksimu je posredovala univerzalno in kozmično sapo, arhitektonsko razsežnost. Nekatera Balthasarjeva svarila, njegova ljubezen do preproste in hkrati svete liturgične kretnje izvirajo iz gledanja Maksima, ki je pojmoval bivanje kot liturgično dejanje, kot češčenje.¹² Za Maksima kozmično bogočastje in cerkveno bogočastje sestavljata eno samo bogočastje ljubezni. *Glaubhaft ist nur Liebe – Samo ljubezen je vredna vere.*

Maksim, določen za cerkvenega učitelja

Iz predložene predstavitve vidimo, da je Maksim Spoznavalec vzor Hansu Ursu von Balthasarju v dramatičnem pričevanju za resnico. Tako je marca 1961, ko je pripravljal prenovljeno izdajo monografije o Maksimu, pisal svojemu učitelju in prijatelju Henriju de Lubacu: »Spet se posvečam svojemu delu o Maksimu ... Maksim ostaja tisti, ki se ga držim: *edini* mož zoper vse politične integralizme; humanist, ki se vrača k virom in – kakšna predrznost! – mu ni mar za vse tiste cesarske 'koncile'. To je zelo moderen človek, ki je imel smelost, da je s papežem umrl kot mučenec.«¹³

V resnici je ob Spoznavalčevi življenjski poti mogoče podživeti, kako razumsko in duhovno prizadevanje za resnico vedno bolj dobiva bivanjsko dramatiko.¹⁴ V razvnetih monoteletističnih razpravah je Maksim dosledno in nepopustljivo zagovarjal dve volji v Kristusu, božjo in človeško. Tako je postal odločilen zastopnik in zagovornik pravovernosti, ob kateri so se z občudovanjem orientirali sodobniki. Odločno se je postavil v bran Petrovega naslednika, papeža Martina I. (649–653, +655). Maksim zato »spada k velikim, osamljenim svetnikom, ki so kakor Atanazij, Ambrož ... dajali papežem moč ... z izključno duhovnim orožjem«.¹⁵

Cerkev je Maksimovo pogumno »izpovedovanje« vere priznala že kmalu po njegovi smrti. Na tretjem carigrajskem koncilu leta 680 mu je podelila častni naslov Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής, Maksim Spoznavalec.

Grški naziv o ὁμολογητής »homologetés« in latinski »confessor«, »spoznavalec« ali »izpovedovalec«, se razlikuje od naziva »mučenec« (μάρτυς in polatinjeno martyr, kar pomeni prvotno »pričevalec« in pozneje »mučenec«). Naziv »spoznavalec« je sprejet že sredi drugega stoletja, ko Hermonov pastir razlikuje med preganjanimi kristjani, ki so ob mučenju umrli in tistimi, ki so preživeli. Tako je še danes pri češčenju svetnikov v liturgiji.¹⁶ Tudi v lavretanskih litanijah kličemo Marijo kot Kraljico mučencev in Kraljico spoznavalcev (Regina martyrum, Regina confessorum).

Sveti Maksim Spoznavalec naj bi postal cerkveni učitelj. Obstaja doslej nepoznano Balthasarjevo zavzemanje, da bi Maksima povzdignili za cerkvenega učitelja. Kardinal Josyf Slipyj, ki je kot veliki nadškof ukrajinske grške Cerkve živel v rimskem eksilu, je prosil švicarskega teologa za podporo v tej zadevi in je maja 1977 prejel iz Basla zelo zgoščeno pismo, ki ga je nato objavil v ukrajinskem prevodu. Balthasarjevo pismo je bilo šele zdaj objavljeno v nemškem izvirniku z naslovom: »Zakaj Maksim Confessor še ni cerkveni učitelj?«¹⁷

Navedimo vsaj začetek in konec Balthasarjevega pisma: »V vzhodni katoliški Cerkvi zavzema Maksim Confessor (580–662) čisto podobno mesto kakor Avguštin v zahodni. Maksim sestavlja sintezo, ki okrona prejšnja teološka in duhovna prizadevanja, sintezo edinstvene moči ... Maksimova katoliškost je odprta; mnogovrstnost perspektiv ne sili v človeško preračunano shemo. A vendar povezuje vse z vsem. Ni kompilator, ampak človek, ki ima pregled nad celoto in more več kakor drugi videti iz svoje točke zedinjenja. In prav v tem je vnaprej določen za cerkvenega učitelja.«

Opombe

¹ Papež Benedikt XVI., »San Massimo il Confessore«, v: Insegnamenti di Benedetto XVI, IV, 1 2008, LEV 2009, 1061–1065, tu 1065. Glej tudi Jože Dolenc, Sv. Maksim, +662, spoznavalec in vodnik k duhovnemu življenju, v: Leto svetnikov 3, Mohorjeva družba, Celje 2000, 372–376; Gorazd Kocijančič, Grški očetje o molitvi, zbirka Cerkevni očetje 5,

Mohorjeva družba, Celje 1993, 227–234; isti, Izbrani spisi Maksima Spoznavalca, zbirka Cerkveni očetje 10, Celje 2000.

² Balthasar, Kosmische Liturgie. Höhe und Krise des griechischen Weltbildes bei Maximus Confessor (Herder, Freiburg 1941). Druga, povsem spremenjena naklada: Kosmische Liturgie. Das Weltbild Maximus' des Bekenner (Johannes Verlag, Einsiedeln 1961; ³1988).

³ Balthasar, Mittler zwischen Ost und West. Zur 1300-Jahresfeier Maximus' des Bekenner (580–622), v: Sein und Sendung 8 (Münster) 1962, 358–361.

⁴ Elio Gerriero, Hans Urs von Balthasar. Teolog lepote, Celjska Mohorjeva družba, 2023, 113–122.

⁵ Kosmische Liturgie (1988) 51.

⁶ N. d., 63.

⁷ N. d., 53.

⁸ N. d., 54.

⁹ N. d., 55.

¹⁰ N. d., 66.

¹¹ N. d., 354.

¹² N. d., 51.

¹³ Balthasarjevo pismo H. de Lubacu ima postni žig: Basel, 10. marec 1961. Nav. Manfred Lochbrunner, Hans Urs von Balthasar (1905–1988). Die Biographie eines Jahrhunderttheologen, Echter Verlag, Würzburg 2020, 367. Glej Manuel Schlögel, »Maximus bleibt der, an den ich mich halte«, v: Forum Katholische Theologie 40 (2024) 36–49.

¹⁴ Najboljša predstavitev te dramatičnosti je še vedno knjiga: Juan Miguel Garrigues, Maxime le Confesseur. La charité, avenir divine de l'homme, Pariz 1976, 35–82, ki opisuje razne stopnje njegovega pričevanja za resnico, za Kristusa.

¹⁵ Balthasar, Der anti-römische Affekt. Wie läßt sich das Papsttum in der Gesamtkirche integrieren?, Johannes Verlag Einsiedeln, Trier, 2. erweiterte Auflage 1989, 209.

¹⁶ Theofried Baumeister, Bekenner, v: LThK 2, Herder, Freiburg 2009, 173; prim. Fr. Ušeničnik, Katoliška liturgika, Ljubljana 1945, 33.

¹⁷ Balthasar, Warum ist Maximus Confessor noch nicht Kirchenlehrer?, v: Forum Katholische Theologie 40 (2024) 50–53. Ukrajinski prevod pisma je izšel v reviji »Bohoslovija«, Rim 1977, izd. Kardinal Josyf Slipyj, str. 237–235. Digitalna objava v: <https://balthasarspeyr.org/de/veroeffentlichungen/aufsaeetze/warum-ist-maximus-confessor-noch-nicht-kirchenlehrer>.